

Journal of Iranian Studies
Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 18, No. 35, Summer 2019

**Mirza Saleh Shirazi
and reflexive traditionalism***

Dr. Keramatollah Rasekh¹

1. Introduction

The aim of the study is to explore the possibility of applying 'reflexive traditionalism' concept with the empirical study of the travel book of Mirza Saleh Shirazi. The research method is bibliographic and has been carried out with the help of historical documents. 'Reflexive Traditionalism' is an expression of the reaction of tradition to modernity. Mirza Saleh was a member of the second group of Iranian students sent to study in England in 1815, who wrote a travel book on his experiences in England. The travelogue is distinguished for its various reasons, and probably the most famous travel report from the 19th century, is different in form and content from others. The journey begins on April 19, 1815, and continues until the day (November 24, p.1819) when they left Arzrum in the direction of Tehran. He and his friends left Iran across the Russian border and returned to Iran via the Ottoman Empire. Mirza Saleh devotes a large part of his work to the description of the history of these countries, mainly of England. The travel book of Mirza Saleh is examined with emphasis on the following aspects: 1) About Russia and Russians 2) England from his point of view 3) The English from the perspective of Mirza Saleh 4) On the Iranian 5) About his person.

2. Methodology

*Date received: 10/03/2018

Date accepted: 19/12/2018

Email:

Krasekh@gmail.com

1. Associate Professor of Sociology, Islamic Azad University, Jahrom Branch, Iran.

The art of the research is qualitative and is based on the 'Grounded Theory' by Anselm Strauss and Barney Glaser, who propose the use of a special way to achieve new hypotheses, thus forming a theory based on the topic and the data. In their view, the process of creating the theory is a flexible process (Rasekh, Vol. II, 2012, p. 1144). Accordingly, it is sufficient for this study to formulate hypotheses in the form of inferences to justify further investigations on the basis of these hypotheses

3. Discussion

This is a small step in the direction of a new theory of social change in the Muslim countries of the Middle East. These countries and societies have not been on the path of transformation from traditional to modern society, but have evolved from traditional societies to societies with 'reflective traditionalism'. 'Reflexive Traditionalism' and 'Reflective Traditional Societies' are terms to a theoretical attempt to find a number of categories to explain the conflict process in Middle East societies for the last two centuries (Rasekh, 2003, p.p.162-166; 2004, pp.16-24). The meaning of 'reflection' is the conscious, unconscious and even pre-reflexive personal, social and non-social external and internal factors (Beck, 1993, p.1996) (Beck, Giddens, Lash, 1996) (Schmalz-Bruns, 1995). According to the references and their subject matter mentioned above, 'tradition' and 'reflective traditionalism' can be defined as follows: tradition is the epistemological, cognitive, intellectual, cultural and social elements that influence mindset, behavior patterns, lifestyle, political thinking. Tradition is changing under the influence of culture, society, politics and economics and thus of social, philosophical and historical changes. 'Reflection' refers to the reaction of a phenomenon that is influenced by internal and external factors; Reflection tradition, therefore, means the reaction of tradition to tradition.

Travel reports have been the subject of much research. To avoid a detailed review of the sources, only two works are mentioned here, which have already been published in German and Persian. The first book was published by Verlag Litte in 2000 (Rasekh, 2000) and the second book is a recent work entitled Reflective Traditionalism, introduction to Political Sociology of Iran (Qajar era) published by Agha Publishing in Persian (Rasekh, 2019).

Five Iranian students were sent to England in 1815. This was the second group of Iranian students sent to England to study. Mirza Saleh Shirazi (1845-1704) was a member of the group who wrote a travelogue about his experiences explaining the trip and his life in the United Kingdom. Mirza Saleh's travelogue is the best-known travelogue of the first half of the 19th century. This travel guide is different from many perspectives of other travel report that has been written during this period, including two The features are impressive: content and writing style (Natal Khanlari, 2006) (Afshar, 1951)(Fragner, 1978)) (Alavi,1964) (Rasekh, 2000, pp.95-101).

Mirza Saleh's journey began in April 1815 and lasts until November 1819. Mirza Saleh and his companions traveled through Russia to the United Kingdom and returned home with a ship via Istanbul. Mirza Saleh began his travelogue with describing of situation in Russia and the Ottoman Empire, but the most detailed section devoted to the United Kingdom: the political, social, historical background, the geographical location, the leisure of the English and the situation of the hospitals, the hobbies of people, industry, business and so on with careful attention. He arrived in the city about three years after the conquest of Moscow by Napoleon. Mirza Saleh describes in detail how the French campaign proceeds in Russia (Mirza Saleh, 1968, p.79, 86). Moreover, the pressure of the newspaper (ibid., p.105), schools (p. 83), carriages and hospitals (ibid., p.206) describe the relationship between girls and boys (ibid., p.86), but does not say much about them political relations in Russia.

Mirza Saleh calls England 'the land of freedom' and states that there are laws in England that are specific to that country (ibid., p.315). Interestingly, the members of the lower house are called 'prosecutors'. The most outstanding feature of the British political system is the limited power of the king (ibid., 207). Mirza Saleh compares civil rights with 'the rights of the subjects'. Another point in the content of this quote is his understanding of freedom. The Parliament called 'the House of Commons' or 'House Consultation' and the representative 'the lawyer of the subjects' (ibid., p. 292, 269). Mirza Saleh acknowledged that 'governmental rules' are specific to this country (ibid., p. 315). The citizen participates in the determination of his own destiny through 'the parliament' (ibid., p.290). Mirza Salih sees the hospital as a place that smells of "humanity and kindness, inherent and benevolent" (ibid., p.312, 287). Mirza Saleh likes the British social

and political system, but is pessimistic about England's foreign policy. The English are arrogant and selfish. The British are also profitable. A very interesting point is his commentary on the dress of English ladies (ibid., p.340). Women's clothing in England is the best dress in the world" (ibid., p.346).

Mirza Saleh was committed to Islam. Mirza Saleh, like many others, clung to Islam and regarded Islam as the best religion and considered other religions inferior to Islam (ibid., p.398). Mirza Saleh, like many other iranians, suffers from schizophrenia. On his return, when he visited the minarets of Istanbul mosques from a distance, he was in emotional agitation, but also a few months ago, when he left London, he had the same feelings. He brought the printing industry to Iran (ibid., p.375).

4. Conclusion

Mirza Saleh and his travelogue are important in three ways. First, he was sent to study in England and was one of the forerunners of the new era in Iran. Mirza Saleh had a double mind: he is proud to his country and at the same time disgusted by the current situation. Mirza Saleh's comments are similar to those of other Iranian travelers in the early nineteenth century. This is the second feature of Mirza Saleh's travelogue. The third feature of his travelogue is the use of writing as a tool in the service of social change.

Key words: : Reflexive Traditionalism, Travel book, Student sent abroad, Mirza Saleh Shirazi

References [In Persian]:

- Adamiyat, F. (1944). Amir Kabir and Iran. Tehran: Kharazmi Press. [In Persian]
- Adamiyat, F. (1961). Thought of Freedom and Introduction to the Constitutional Movement of Iran. Tehran: Sokhan Press. [In Persian]
- Afshar, I. (1951). Contemporary Persian Prose. Tehran: Marefat Press. [In Persian]
- Fasaei, H. (2003). Farsnameh Naseri (M. Rastegar Fasae Rev.). Tehran: Amir KabirPress. [In Persian]

-Minoi, M. (1953). The First Caravan of Knowledge. *Yaghma*, 6 (7), 274-278. [In Persian]

-Mirza Malkum Khan (1948). Mirza Malkum's collection of works by Mohammad Amin Tabatabaei. Tehran: Knowledge Library Press. [In Persian]

-Mirza Saleh Shirazi (1968). *Travelogue*. Tehran: Rozan. [In Persian-]

-Natal Khanlari, P. (2006). The first congress of Iranian writers. Tehran: Ostureh. [In Persian]

-Rasekh, K. (2003). Two ideas about reformations during Qajar dynasty (1796-1925). *Political & Economic Ettela`at*, 18 (195-196), 162-166. [In Persian]

-Rasekh, K. (2004). Iranian intellectuals: Inclination towards power. *Political & Economic Ettela`at*, 19 (207-208), 16-24. [In Persian]

-Rasekh, K. (2006). The thought of reformations in 19th century Iran and its reflection in Iranian travel book. *Ashtian University Science and Research Journal*, 1 (1), 160-184. [In Persian]

-Rasekh, K. (2012). *Comprehensive dictionary of sociology and humanities, with 5,000 terms with German and English synonyms (Vol. I-II)*. Shiraz: Navide Shiraz. [In Persian]

-Rasekh, K. (2019). *Reflective traditionalism: Introduction to political sociology of Iran (Qajar era)*. Tehran: Agah. [In Persian]

Shahrastani, M. (1999). Mirza Saleh Shirazi's travelogue. *Ganjina Asrar Periodical*, 33/34, 51-5. [In Persian]

References [in German]

-Alavi, B. (1964). *Geschichte und entwicklung der modernen persischen literatur*. Berlin.

-Assmann, A. (1999). *Zeit und tradition: Kulturelle strategien der dauer*. Köln: Böhlau.

- Baringer, F. (1964). Die geschichtsschreiber der osmanen und ihre werke. Leipzig.
- Beck, U. (1993). Die erfindung des politischen. Frankfurt/M.
- Beck, U. (1996). As zeitalter der nebenfolgen und die politisierung der moderne. In: B. Ulrich et al. (Eds.), Reflexive Modernisierung. Frankfurt, 19-112.
- Beck, U., Giddens A., & Lash S. (1996) Reflexive modernisierung. Frankfurt/M.
- Dietmann, K. (2004). Tradition und verfahren, philosophische untersuchungen zum zusammenhang von kultureller Überlieferung und kommunikativer Moralität. Norderstedt: Books on Demand.
- Duda, H. W. (1948). Vom kalifat zur republik. Wien.
- Fischer Weltgeschichte (1971). Der Islam II. Frankfurt(M): Fischer Taschenbuch Verlag, 24-159.
- Fragner, B. (1978). Persische memoirenliteratur als quelle zur neueren geschichte, habil. Schr. Freiburg (Breisgau).
- Greiffenhagen, M. (1986). Das dilemma des konservatismus in deutschland mit einem neuen text Post-histoire: Bemerkungen zur situation des neokonservatismus aus anlaß der taschenbuchausgabe. Frankfurtam(M): Suhrkamp.
- Hammer-Purgstall, J. F. v. (1963). Geschichte des Osmanischen Reiches. Band 1-10, Graz.
- Jaeschke, G., & Pritsch, E. (1955). Die tuerkei seit dem weltkriege, geschichtskalender 1918-1928. Berlin : Deutsche Gesellschaft für Islamkunde.
- Pieper, J. (1958). Über den begriff der tradition. Köln und Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Rasekh, K. (2000). Das politische Denken der Reformisten im Iran 1811-1906, Eine Untersuchung über das politische Denken der iranischen Intellektuellen, SPEKTRUM 71. Münster; Hamburg; London: Lit-Verlag.

-Schmalz-Bruns, R. (1995). Reflexive demokratie, die demokratische transformation moderner politik. Baden-Baden.

-Weber, M. (1980). Wirtschaft und gesellschaft, grundriss der verstehenden soziologie. Tübingen.

References [in English]

-Habermas, J. (1989). The structural transformation of the public sphere (B.Thomas, Trans). Cambridge: Massachusetts Institute of Technology Press.

-Moore, B. (1966). Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and peasant in the making of the modern world. Boston: The Beacon Press.

-Shils, E. (1981). Tradition. Chicago: Chicago Press.

مجله مطالعات ایرانی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال هجدهم، شماره سی و پنجم، بهار و تابستان ۱۳۹۸

میرزا صالح شیرازی و سنت گرایي بازتابي *

دکتر کرامت‌اله راسخ^۱

چکیده

هدف مقاله بررسی امکان کاربرد مفهوم «سنت‌گرایی بازتابی» با مطالعه تجربی سفرنامه میرزا صالح شیرازی است. منظور از سنت‌گرایی بازتابی واکنش سنت در ایران در مقابل خود سنت ناشی از برخورد با مدرنیسم غربی است. روش تحقیق کتابخانه‌ای و با استفاده از اسناد تاریخی انجام شد. پنج نفر ایرانی در سال ۱۲۳۰ ق برای تحصیل به انگلستان فرستاده شدند. اینها دومین گروه از دانشجویان ایرانی بودند که برای تحصیل به انگلستان اعزام می‌شدند. میرزا صالح شیرازی یکی از اعضای این گروه بود که شرح این سفر و چگونگی زندگی خود در انگلستان را به صورت سفرنامه‌ای باقی گذاشته است. محصلان پیش از ۳ سال در انگلستان ماندند. میرزا صالح جریان این سفر را از جمادی‌الثانی ۱۲۳۰ (آوریل ۱۸۱۵) روز حرکت و تا صفر ۱۲۳۵ (نوامبر ۱۸۱۹) یعنی زمان حرکت از ارز روم به سمت تبریز شرح می‌دهد. سفرنامه میرزا صالح را در چند محور زیر از دیدگاه او بررسی می‌کنیم: ۱. روسیه و روس‌ها؛ ۲. وضعیت سیاسی و اجتماعی انگلستان؛ ۳. مردم انگلیس؛ ۴. ایرانی‌ها در سفرنامه او؛ ۴. خودزندگی‌نامه. سفرنامه میرزا صالح در این مقاله با رهیافت جدید «سنت‌گرایی بازتابی» بررسی شد. بررسی سفرنامه میرزا صالح نشان داد: ۱. ایرانیان در برخورد به مناسبات غربی از آغاز احساسی دوگانه داشتند: حیرت و تنفر؛ ۲. آگاهی ملی و ایران‌دوستی به شکل جدید عمدتاً پیامد مواجهه با فرهنگ غربی بوده است؛ ۳. ناکامی در تقلید از غرب سبب تقویت حرکت «بازگشت به خود»، انفعال، پرخاشگری و در نهایت تحول سنت به سنت بازتابی شد.

واژه‌های کلیدی: سنت‌گرایی بازتابی، سفرنامه، سفرنامه میرزا صالح شیرازی، اعزام دانشجو.

تاریخ پذیرش نهایی مقاله ۱۳۹۷/۰۹/۲۸
krasekh@gmail.com

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۶/۱۲/۱۹
نشانی پست الکترونیک نویسنده:

۱. دانشیار گروه جامعه‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی - واحد جهرم، ایران

۱. مقدمه

این مقاله قدمی کوچک در مسیر طرح نظریه‌ای جدید در باره تحول اجتماعی در کشورهای در حال توسعه مسلمان خاورمیانه است. این کشورها و جوامع در دو قرن گذشته در مسیر تحول از جامعه سنتی به مدرن با الگو گرفتن از غرب قرار نگرفته‌اند، بلکه از جوامع سنتی به جوامع «سنت‌گرایی بازتابی» تحول یافته‌اند. «سنت‌گرایی بازتابی» و به دنبال آن «جامعه سنت‌گرایی بازتابی» تلاش نظری برای رسیدن به مقولاتی جهت توضیح فرایند درگیری جوامع سنتی با جوامع مدرن غربی در دو قرن گذشته است (ن.ک: راسخ، ۱۳۸۲: ۱۶۲-۱۶۶؛ ۱۳۸۳: ۱۶-۲۴).

ماکس وبر تعریفی کوتاه از سنت به دست می‌دهد: «اعتقاد به مصونیت چیزی که همواره بوده است» (وبر، ۱۹۸۰: ۵۸۰). مضمونی که در اینجا استنباط می‌شود همین است: عنصری که از اعتبار برخوردار است، چون بوده و هست. البته می‌توان این تعریف کلی را با استفاده از آثار جوزف پیپر (پیپر، ۱۹۵۸) در کتاب «در باب مفهوم سنت»، آلیدا آسمن (آسمن، ۱۹۹۹) در کتاب «زمان و سنت: راهبردهای فرهنگی استمرار»، ادوارد شیلز (شیلز، ۱۹۸۱)، کارستن دیتمن (دیتمن، ۲۰۰۴) و گریفن هاگن (گریفن هاگن، ۱۹۸۶) تدقیق کرد.

سنت در این آثار، گاهی ابزار اقتدار دینی و مذهبی، گاهی عنصر فرهنگی و گاهی عنصر فکری در خدمت تفکر سیاسی و فلسفی است. منظور از «بازتاب» واکنش آگاهانه، ناآگاهانه و حتی پیش بازتابی به عوامل درونی و بیرونی شخصی، اجتماعی و غیراجتماعی است. مفهوم «بازتاب» در منابع علوم اجتماعی و سیاسی ناشناخته نیست، بخصوص مفاهیم «دموکراسی بازتابی» و «مدرن شدن بازتابی» در دو دهه اخیر از طرف افرادی مانند آنتونی گیدنز، اولریش بک، اسکات لاش و رینر شمالتس برونس مطرح شده است. مجموعه مقالات تحت عنوان «مدرن شدن بازتابی» که بک، گیدنز و لاش (بک، گیدنز، لاش، ۱۹۹۶) مشترکاً چاپ کردند و کتاب رینر شمالتس برونس (شمالتس برونس، ۱۹۹۵) تحت عنوان «دموکراسی بازتابی» حاوی این رویکرد نظری است که جامعه صنعتی غربی در مرحله بازنگری و حتی نقد خود قرار گرفته است، به طوری که می‌توان تحول انجام گرفته در دوران اولیه پیشرفت صنعتی موسوم به «مدرن اول» یا «مدرنیسم کلاسیک» را نقد و بازنگری کرد.

اولریش بک از جمله نخستین کسانی بود که در این زمینه ژرف‌اندیشی و در دو اثر (بک، ۱۹۹۳ و ۱۹۹۶) خود مشکل فرایند مدرنیسم در جوامع غربی را انتقادی - بخصوص در قلمرو سیاسی - در چهارچوب مفهوم «دموکراسی بازتابی» بررسی کرد. «سنت»، «بازتاب» و «سنت بازتابی» را می‌توان با توجه به اشارت فوق و مضمون موردنظر در اینجا به شکل

زیر تعریف کرد: سنت عناصر معرفتی، شناختی، فکری، فرهنگی و اجتماعی تأثیر گذار بر شیوه تفکر، الگوی رفتاری، شیوه زندگی، تفکر سیاسی، اجتماعی، فلسفی و تاریخی است که تحت تأثیر فرهنگ، جامعه، سیاست و اقتصاد به آرامی تغییر می کند، بنابراین از ویژگی بازتابی برخوردار است. «بازتاب» به معنای واکنش پدیده‌ای تحت تأثیر عوامل درونی و بیرونی در مقابل خود است؛ بنابراین، «سنت بازتابی» به معنای واکنش سنت در برابر سنت است. تغییرات بنیادی در جوامع غربی در چند قرن گذشته سبب شد تا بشر به عصر جدیدی وارد شود که عنوان عصر مدرن گرفت. عصر مدرن با تحولات اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و فکری همراه شد؛ بنابراین، تغییرات به قلمرو مادی زندگی بشر محدود نشد، بلکه سپهر معنوی نیز میدان تاخت و تاز این دگرگونی‌ها شد. واکنش در جوامع مسلمان ظهور «فکر سنت بازتابی» و به دنبال آن «جامعه سنت بازتابی» بود.

پرسش اصلی این است: جامعه سنت گرایی بازتابی از چه خصوصیات برخوردار است؟ این پرسش اصلی را می توان در قالب پانزده پرسش و به تبع آن متغیر زیر عملیاتی کرد: کارکرد ذهن، معرفت، شناخت، فکر، علم، فرهنگ، شیوه تفکر اجتماعی، تفکر سیاسی، تفکر فلسفی، تفکر تاریخی، الگوی رفتاری، شیوه زندگی، مناسبات اجتماعی، مناسبات اقتصادی، مناسبات سیاسی در جوامع سنت گرایی بازتابی چگونه است؟

این پرسش‌ها در چهارچوب‌های نظری زیر قابل بررسی هستند: ۱. نوع فعالیت جمعی در این جوامع تسخیری و تجاوزی است، نوع احساسات خودخواهی فردی و جمعی است (اگوست کنت)؛ ۲. اساس وفاق اجتماعی سلطه فردی، گروهی یا طبقاتی است (کارل مارکس)؛ ۳. نوع جامعه قشونی است. نظام اجتماعی همواره مترصد حمله و دفاع است، به اصطلاح جامعه نظامی است (هربرت اسپنسر)؛ ۴. شیوه تفکر پیش منطقی است (لوسین لوی - به رول)؛ ۵. ته‌نشست‌های سنتی در تعیین روابط اجتماعی از اولویت نخست برخوردار است (پارتو)؛ ۶. مشتقات و توجیحات ته‌نشست‌های اجتماعی عموماً ماهیت سنتی دارند (پارتو)؛ ۷. کلام و سخن شفاهی از قدرت توجیهی بالا برخوردار است (پارتو)؛ ۸. ساختار اجتماعی از خصوصیات جماعتی برخوردار است (تونیس)؛ ۹. فرهنگ غالب در جامعه فرهنگی غمزده است (زیمل)؛ ۱۰. همبستگی در درون جامعه مکانیکی است (دورکیم)؛ ۱۱. دیگری تعمیم یافته تحت تأثیر من سنتی است (مید)؛ ۱۲. روابط انسانی در حوزه‌های اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی سحرزده است (وبر)؛ ۱۳. قلمرو سیاسی عرصه کنش دیکتاتوری فردی است (رابرت میشلز)؛ ۱۴. هویت عموماً با رمزهای اولیه مانند زبان، دین، مذهب، قومیت تعیین می شود؛ ۱۵. تفکر سیاسی از ویژگی محافظه کارانه برخوردار است. پاسخ به این پرسش‌ها و رسیدن به چهارچوب نظری منسجم منوط به

مطالعات تجربی گوناگون است. مطالعه سفرنامه میرزا صالح شیرازی قدم در این میسر است.

سفرنامه‌ها موضوع واکاوی‌های بسیاری از چشم‌اندازهای مختلف بوده‌اند. به‌منظور پیشگیری از مطول‌شدن مقاله از بررسی مفصل آن‌ها تحت عنوان «پیشینه تحقیق» در این مقاله خوددار و فقط به دو اثری اشاره می‌شود که قبلاً به زبان آلمانی و فارسی در این زمینه منتشر شده‌اند: نخستین اثر کتابی به زبان آلمانی است که در سال ۲۰۰۰ نشر «لید» انتشار داد (راسخ، ۲۰۰۰). برخی از سفرنامه‌های مطرح‌شده در این کتاب موضوع مقاله‌ای به زبان فارسی است که در آن سفرنامه‌های میرزا ابوطالب اصفهانی، میرزا ابوالحسن خان ایلیچی، میرزا هادی علوی شیرازی و غیره بررسی شده‌اند (ن.ک: راسخ، ۱۳۸۵: ۱۶۰-۱۸۴). نوع پژوهش کیفی است، روش آن کتابخانه‌ای و بر اساس «نظریه موضوع‌گرا» اجرا شد. نظریه موضوعی، نظریه‌ای از انسلم استراوس و بارنی گلاسر است که بیان‌گر بهره‌گیری از راهی ویژه برای دستیابی به فرضیه‌های نوین است، به‌طوری‌که نظریه‌ای که ریشه در موضوع و داده‌ها داشته باشد، شکل گیرد. به نظر این‌ها، روند خلق نظریه، فرایندی انعطاف‌پذیر است (راسخ، ۱۳۹۱: ۱۱۴۴). بر این اساس در این پژوهش به طرح فرضیه‌هایی به شکل نتیجه‌گیری بسنده می‌شود تا زمینه برای انجام پژوهش‌های بعدی بر اساس این فرضیه‌ها فراهم شود.

۲. بحث و بررسی

پنج نفر ایرانی در سال ۱۲۳۰ ق (۱۸۱۵) برای تحصیل به انگلستان فرستاده شدند. این‌ها دومین گروه از دانشجویان ایرانی بودند که برای تحصیل به انگلستان اعزام می‌شدند. میرزا صالح شیرازی (۱۷۹۰-۱۸۴۵) یکی از اعضای این گروه بود که شرح این سفر و چگونگی زندگی خود در انگلستان را به‌صورت سفرنامه‌ای باقی گذاشته است. سفرنامه میرزا صالح شناخته‌شده‌ترین سفرنامه‌ای است که در نیمه اول قرن نوزدهم میلادی نوشته‌شده است. این سفرنامه با نگاه‌های گوناگون کاوش و آن را به دلایل مختلف از دیگر سفرنامه‌های نوشته‌شده در این عصر متمایز دانسته‌اند. دو ویژگی این سفرنامه چشم‌گیر است: نخست محتوا و دوم سبک نگارش (ن.ک: راسخ، ۲۰۰۰: ۹۵-۱۰۱).

شیوه نگارش ساده آن را پرویز خانلری ناشی از تهیه سفرنامه از روی یادداشت‌های کوتاه روزانه می‌داند (ناتل خانلری، ۱۳۸۵: ۱۳۳). بزرگ علوی بر این باور است که عصر نگارش این سفرنامه همزمان با تغییر بینش خواننده و نویسنده بوده است؛ بنابراین به گمان او ساده‌نویسی میرزا صالح پاسخی مناسب به شرایط نوظهور عصر خود بوده است (علوی،

۱۹۶۴: ۲۴). فراگنر بر این نظر است که سفرنامه میرزا صالح شیرازی از سفرنامه‌های قبلی به این دلیل متمایز است که او سبک نویی هماهنگ با محتوای سفرنامه برگزیده است. فراگنر او را از جمله نخستین خاطره نویسان نوین ایران می‌داند (ن.ک: فراگنر، ۱۹۷۸: ۱۳-۱۹). ایرج افشار با این نظر که میرزا صالح پیشکسوت استفاده از سبک جدید در ادبیات فارسی است، موافق نیست و قائم‌مقام فراهانی را پیشکسوت میرزا صالح در به‌کارگیری سبک جدید نگارش می‌داند (افشار، ۱۳۳۰).

سفرنامه او در کنار ویژگی‌های ادبی بالا از نگاه جامعه‌شناختی نیز اهمیت دارد و همین ویژگی سبب توجه ما به این سفرنامه است. میرزا صالح شیرازی نویسنده سفرنامه از نظر طبقاتی متعلق به قشر پائین منشی‌های حکومتی است. این نیروی اجتماعی بایستی متنفذتر از آن بوده باشد که ما تاکنون تصور کرده‌ایم. دو ویژگی این گروه را متمایز می‌کند: نخست اینکه افراد این گروه با هیئت حاکم در تماس مستقیم بودند و حتی برخی از لایه‌های بالایی آن به مقامات عالی‌رتبه حکومتی رسیدند (قائم‌مقام، امیرکبیر، میرزا ملکم خان، میرزا حسین سپه‌سالار و دیگران)؛ دوم اینکه بیشتر این‌ها از صفوف مردم عادی و مناسبات اجتماعی پائین می‌آمدند و از این روی با مردم عادی تماس مستقیم و دائم داشتند، بنابراین با شرایط اسفبار مملکت آشنا بودند.

از این رو غریب نیست که این افراد جزو اولین گروهی بودند که در برابر خرابی اوضاع مملکت واکنش نشان دادند و بعضاً پرچم‌دار اصلاحات اجتماعی در ایران شدند. رفتار، کردار و تصورات میرزا صالح نمونه روحیه این گروه اجتماعی در آن عصر است. میرزا صالح در چهارچوب دومین تدبیر برای اصلاح نظام سیاسی ایران یعنی تربیت کارشناس ایرانی در فرنگ به انگلستان اعزام شد. تدبیر اول آوردن کارشناسانی اروپایی به ایران بود، تدبیر سوم بازدید و آشنایی مقامات مملکتی با اروپا و سرانجام تدبیر چهارم افزایش فعالیت دیپلماسی به منظور استفاده از اختلافات بین دول معظم اروپایی بود. میرزا صالح در سمت مترجم گروه اعزامی، سه سال و نه ماه و بیست روز در انگلستان زندگانی کرد. کنجکاو بود و قصد داشت تا به رمز موفقیت غربی‌ها پی برد. انگلیسی، فرانسوی، لاتین، تاریخ فلسفه، تاریخ انگلیس خواند و صنعت چاپ آموخت. او تصور می‌کرد که می‌شود وضعیت ایران را با تقلید از مؤسسات غربی اصلاح کرد. اندیشه‌ای که سال‌ها بعد میرزا ملکم خان آن را به شکل زیر بیان کرد. «همان‌طوری که تلغرافیا را می‌توان از فرنگ آورد و بدون زحمت در طهران نصب کرد، به همان‌طور نیز می‌توان اصول نظم ایشان را أخذ کرد» (میرزا ملکم خان، ۱۳۲۷: ۱۳). ملکم خان سال‌ها بعد زمانی که بتدریج متوجه بی‌ثمری

کوشش برای اصلاح نظام اجتماعی و سیاسی ایران شد و دریافت که تقلید «نظم» اروپا به آن سادگی که او تصور می‌کرد نیست، نوشت:

سرتان را با تأسف حرکت می‌دهید و آهی می‌کشید که این ناظم الملک [میرزا ملکم خان] ساده‌لوح چرا به این شدت از اوضاع ایران بی‌خبر است؟ مضمونی که می‌خواهید به من بنویسید این است که ای رفیق اینجا ایران است، اینجا ملک اسلام است، صد باد صبا اینجا بی سلسله می‌رقصند. (آدمیت، ۱۳۴۰: ۱۵۳)

میرزا صالح نیز پس از بازگشت کوله‌بار امید و آرزوهای بزرگ را زمین گذاشت و با ناامیدی بر روی آن لمید و فهمید اینجا ایران است. او پس از بازگشت به ایران در سال ۱۸۱۹ (۱۲۳۵ ق.) در چندین هیئت ایرانی که به خارج فرستاده شدند، شرکت کرد. روزنامه‌ای در ایران انتشار داد که عمر مستعجل داشت.

میرزا صالح شرح سفر خود را از جمادی‌الثانی ۱۲۳۰ (آوریل ۱۸۱۵) آغاز و تا صفر ۱۲۳۵ (نوامبر ۱۸۱۹) یعنی زمان حرکت از ارز روم به سمت تبریز، ادامه می‌دهد. میرزا صالح و همراهان از طریق روسیه روانه انگلستان گشتند. در بازگشت با کشتی به استامبول و از آنجا روانه تبریز شدند. او فرصت را غنیمت شمرد و بخش‌هایی از سفرنامه خود را به شرح اوضاع روسیه و عثمانی اختصاص داد؛ اما مفصل‌ترین بخش به شرح وضعیت انگلستان اختصاص دارد: وضعیت سیاسی، اجتماعی، تاریخی، جغرافیایی، تفریحگاه‌ها، بیمارستان‌ها، سرگرمی‌های مردم، صنعت، تجارت و موارد دیگر و آن‌هم با دقت کم‌نظیر و نکته‌پردازی‌های بی‌مانند.

۲-۱. روسیه و روس‌ها

سفرنامه میرزا صالح از لحاظ شکل و محتوا با سفرنامه‌های قبلی فرق دارد، لیکن نگرش و تصورات او همان اندیشه‌های مسافران قبلی است و موضوع‌ها همان‌هایی هستند که در سفرنامه‌های میرزا ابوطالب اصفهانی، میرزا ابوالحسن خان ایلچی و میرزا هادی علوی شیرازی دیدیم. محمدعلی شهرستانی سفرنامه میرزا صالح را تصحیح و بازنویسی و اسماعیل راین آن را منتشر کرد. شهرستانی دلگیر است که چرا نام او در پشت جلد کتاب ثبت و پیشگفتار او درباره شیوه تصحیح چاپ نشده است (ن.ک: شهرستانی، ۱۳۷۸: ۵۱-۵۹). او و دیگران پس از ورود به روسیه چند روزی را در قرنطینه به سر بردند. میرزا صالح استقرار در قرنطینه را ناشی از دو دلیل می‌داند: نخست پیشگیری از انتقال بیماری‌های واگیردار به کشور، دوم شناسایی افرادی که به کشور وارد می‌شوند (میرزا صالح شیرازی، ۱۳۴۷: ۶۷). او نزدیک سه سال پس از تصرف مسکو توسط ناپلئون وارد این شهر شده است. میرزا صالح به‌طور مشروح و مفصل چگونگی لشکرکشی فرانسوی‌های را به روسیه

شرح می‌دهد. به نظر می‌آید که می‌کوشد تا حد امکان اطلاعات دقیق دربارهٔ روسیه فراهم نموده، ثبت و نقاط ضعف و قوت روسیه را مشخص کند. همان‌طور که می‌دانیم، در هنگام ورود میرزا صالح به مسکو نزدیک دو سال از عقد قرارداد گلستان (۱۸۱۳ م) گذشته بود. ایرانی‌ها شکست از روسیه را هنوز هضم نکرده بودند. آنها گمان می‌کردند که جنگ دیگری درخواهد گرفت، بنابراین به نظر می‌آید که درصدد آماده کردن خود بوده‌اند. توجه میرزا صالح به قدرت نظامی روسیه و جمع‌آوری اطلاعات در این باره با عنایت به این پیش‌بینی انجام گرفته است. البته او به امور دیگر نیز توجه دارد. نظام مالکیت ارضی در روسیه را نمی‌پسند و با روشن‌بینی خاص خود آن را یکی از دلایل عقب‌افتادگی روسیه و دلیل رکود اقتصادی شهر عمدهٔ روسیه یعنی سن‌پترزبورگ می‌داند. او می‌نویسد، زمین و رعیت هر دو مملوک مالک هستند: «هر کدام از امرا که دهی موروثی دارند رعایای ده مزبور بالکلیه مملوک و عبد مالکان دهات هستند» (همان، ۷۹). شکل مجازات مجرمین به‌ویژه بیگاری کشیدن از آنها را نمی‌پسندد:

جمعی کثیر از مجرمین و دوستایان [زندانیان] را دیده که با سالدات‌ها [سربازان] قراول می‌رفتند. سبب آن تحقیق نموده، گفت اشخاصی که تقصیر کار هستند، از برای تنبیه آنها به ازای تقصیر آنها و عصر آنها مدت معینی باید مشغول به کار فعله شوند. (همان، ۸۶)

اما در روسیه اموری را نیز می‌بیند که به نظرش شایسته ستایش هستند. یکی از این امور انتشار روزنامه است: «از جمله بناهای مسکو این است که در هفته دو دفعه وقایع اتفاقیه را در کاغذ چاپ کرده به اطراف می‌فرستند [می‌فرستند]» (همان، ۱۰۵). بنای دیگری که به نظر او مثبت است، تأسیس مدارس است (همان، ۸۳). مؤسسه دیگری که توجه او را در روسیه به خود جلب می‌کند بیمارستان‌ها هستند که او آنها را «دارالشفای» می‌نامد. از وجود کالسکه برای ترابری مردم به نیکی یاد می‌کند:

«از جمله چیزهای دیگر مسکو که هم به جهت مردم راحت است، گاری کوچک است تخمیناً دو هزار کالسکه کوچک در کوچه و برزن ایستاده حمل و نقل مردم را نموده و هر کس یک میل راه رود چیزی قلیل کرایه داده (همان، ۲۰۶).

میرزا صالح نیز مانند سفرنامه نویسان پیشین در باره روابط زن و مرد در روسیه اظهار نظر می‌کند؛ اما از محتوای کلامش چنین می‌نماید که او با دیدی مثبت به این روابط می‌نگرد: «بعضی از جوانان خوش‌قامت در آنجا دیدم که آنها دیوانه عشق شده بودند، به این معنی که در این ولایت دختران در مجالس پسران را می‌توانند دید و بعضی از جوانان دختران را دیده به یکدیگر مایل شده» (همان: ۸۶).

چندان اشتیاقی به توصیف نظامی سیاسی و اداری روسیه نشان نمی‌دهد؛ اما در باره نظام سیاسی و اداری انگلستان از واری زوایا صرف نظر نمی‌کند.

۲-۲. وضعیت سیاسی و اجتماعی انگلستان

میرزا صالح انگلستان را ولایت آزادی می‌نامد و تذکر می‌دهد که در انگلیس مقرراتی ساری است و قوانینی جاری است که ویژه این سرزمین است. این تذکر یا از روی بصیرت است که می‌توان از او توقع داشت یا علت آن ترس از حاکمان ایران است که ممکن است، او را متهم کنند می‌خواهد غیرمستقیم حکومت مطلقه پادشاه ایران را نقد و تبلیغ آزادی کند. او می‌نویسد:

قواعد دولت داری و قوانین مملکت انگلند مخصوص است به خود انگلند. به این معنی که هیچ کدام از ممالک دنیا نه به این نحو منتظم است و نه به این قسم مرتب. سال‌ها جان‌ها کنده و خون‌ها خورده و خون‌ها ریخته‌اند تا اینکه به این پایه رسیده است. بالجمله کلیه دولت انگلند منقسم به سه قسم است: اولاً پادشاه، ثانیاً لاردها و یا خوانین و ثالثاً کامن یا وکیل عامه مردم. (همان، ۳۱۵)

جالب است، نمایندگان مجلس عوام را «وکیل عامه مردم» می‌نامد. برجسته‌ترین ویژگی سامان سیاسی انگلستان را محدود بودن قدرت پادشاه می‌داند. برای نمایاندن آن، داستانی تعریف می‌کند:

کوچه (ای) در اکسفورد استریت [خیابان آکسفورد] بنیاد کرده به نام نامی خود. یک نفر استاد صنعت کار، مرد فقیری دکانی دارد در میانه کوچه واقع است مدت شش ماه است که هرچه سعی می‌کنند که دکان او را داخل به کوچه اندازند قبول نمی‌کند... طرفه اینکه پرنش [پرنس] خود نمی‌تواند ذره‌ای به او ضرر مالی یا جانی رساند. ولایتی به این امنیت و آزادی که او را ولایت آزادی می‌نامند و در عین آزادی به نوعی انتظام پذیرفته که از پادشاه الهی گدای کوچه کلاً موافق نظام ولایت مقید هستند (همان: ۲۰۷).

میرزا صالح با این بیان تفاوت اساسی بینشی خود را با بسیاری از هم‌عصران و اخلاف خود روشن می‌کند. علت آزادی را این می‌داند که مردم انگلستان شهروند هستند و با رعیت فرق دارند. مرد فقیر شهروند حقوقی دارد که در کشور ایران صدراعظم ندارد، چون صدراعظم نیز مانند هر ایرانی دیگر رعیت سلطان است. میرزا صالح حقوق شهروندی را در برابر بی‌حقی رعیت می‌گذارد. نکته دیگری که در محتوای همین نقل قول نهفته است، درک او از آزادی است. آزادی در اینجا آزادی «لعب و لهو» و «فسق و فجور» نیست، بلکه آزادی شهروند برای دفاع از حقوق خود در برابر پادشاه در چهارچوب قانون است. نکته ظریف دیگر در این قول قرار دادن آزادی در کنار نظم است. شاید میرزا صالح متوجه نبوده است که به چه بفرنج اساسی اشاره کرده است. مردم در یک جامعه استبدادی

بخشی از نظام استبدادی را تشکیل می‌دهند که بخش دیگر آن نظام حاکم و جلوه شخصی آن رهبر مستبد است. مردم و حاکمیت آزادی را مغایر نظم تلقی می‌کنند. آزادی در این‌گونه جوامع با شورش و بی‌نظمی و ناامنی همراه است. هرج و مرج‌های کوتاه مدت سیاسی با عنوان آزادی از این‌رو، زمینه‌ساز استبداد مقاوم دراز مدت است. پس از این تذکر هوشمندانه، جزئیات ولایت آزادی را شرح می‌دهد.

پارلمان را «خانه عام» یا «مشورت خانه» و نمایندگان را «وکیل رعایا» می‌نامد به کارگیری این عبارات برای بیان مفهوم پارلمان و نمایندگان نشان می‌دهد که درکی عمیق‌تر از کسانی دارد که یک قرن بعد به تقلید از مملکت عثمانی «پارلمان» را «مجلس» ترجمه کردند (همان: ۲۶۹، ۲۹۲). این فهم و ترجمه بی‌دلیل نیست. کسانی که در ایران در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم بنای مشروطیت را گذاشت و بساط «حکومت قانون» را پهن کردند، مستقیماً تحت تأثیر تحولات مملکت عثمانی بودند، درحالی‌که میرزا صالح و برخی افراد دیگر در نیمه اول قرن نوزدهم مستقیماً با جوامع غربی در تماس بودند و دریافت بلاواسطه از وضعیت جوامع غربی داشتند (دودا، ۱۹۴۸؛ تاریخ جهانی فیشر، ۱۹۷۱: ۲۴-۱۵۹؛ هامر-پورگاشال، ۱۹۶۳؛ یاشکه/پریچ، ۱۹۵۵).

میرزا صالح تشخیص داده بود که «قواعد دولت داری و قوانین مملکت انگلند مخصوص است به خود انگلند» (میرزا صالح شیرازی، ۱۳۴۷: ۳۱۵). درک این نکته تا امروز برای بسیار در این منطقه از دنیا دشوار است. مفهوم «وکیل رعایا» یا «نماینده شهروندان» حاوی نکته ظریفی است که نشان‌دهنده بحران «پارلمنتاریسم» نه تنها در کشور ما بلکه در بسیاری از کشورهای عقب‌مانده جهان سوم به‌ویژه در خاورمیانه است. یکی از دلایل عمده این بحران، بی‌توجهی به تفاوت بین «شهروند» و «رعیت» است. نهاد سیاسی پارلمان در فرآیند تحول رعیت به شهروند شکل گرفت تا پاسخگوی نیازها انسان شهروند باشد (ن.ک: هابرماس، ۱۳۹۲: ۱۳۳-۱۶۰). نمایندگان پارلمان به همین دلیل «وکیل شهروندان» هستند نه «وکیل رعیت». میرزا صالح تحت عنوان «وکیل رعایا» همان «وکیل شهروندان» را می‌فهمد، به همین دلیل می‌گوید، «قوانین مملکت انگلند مخصوص است». مفهوم «مجلس» باید از مفهوم «پارلمان» متمایز تعریف شود. مجلس محل «وکیل رعایا» است در حالی «پارلمان» محل «نمایندگان شهروندان» است. نماینده شهروند قدرت و اختیار دارد، درحالی‌که وکیل رعایا موظف و مکلف در برابر صاحب‌اختیار رعایا یعنی حاکم مستبد است. مجلس وکیل رعایا در بهترین صورت نهاد مشاور پادشاه و یا رهبر مستبد است، در صورتی‌که پارلمان نمایندگان ملت حافظ منافع شهروندان در برابر قدرت اجرایی و مسئول در برابر موکلین خویش است. بی‌توجهی به تمایز بین شهروند و رعیت سبب درک مغشوش از عملکرد

پارلمان شد، به همین دلیل «پارلمان» در این منطقه از دنیا «مجلس» یعنی «مجلسه جلسه» و «شور» فهمیده می‌شود نه «پارلمان» یعنی محل تصمیم‌گیری و این تمایز بنیادی علت بحران پارلمانتاریسم در ایران تا به امروز است.

جالب این که میرزا صالح تفاوت رعیت از شهروند را تشخیص می‌دهد، ولی بغرنج را درک نمی‌کند، اگرچه از شأن و منزلت شهروند در مقابل صاحبان قدرت شاد است: «نوکر کمتر در مقابل آقای خود آمده می‌ایستد. هرکس در منزل خود نشسته خدمتی دارند» (میرزا صالح شیرازی، ۱۳۴۷: ۲۸۶). شهروند از طریق «پارلمان» در تعیین سرنوشت خود مشارکت دارد و این شرکت در تصمیم‌گیری برای مسافران ایرانی جالب است. شهروندان هر جا که برای تهدید قدرت حاکم ظاهر می‌شوند، مسافران ایرانی به شرح چگونگی این تظاهر می‌پردازند. یکی از موارد عمده این تظاهر، شرکت شهروندان در انتخابات است. میرزا صالح از جمله چگونگی و چرایی انتخاب شهردار لندن را شرح می‌دهد و می‌نویسد: «واحدی از ارکان دولت را مداخلت به انتخاب شخص مزبور نیست» (همان، ۲۹۰). شهروند زن در چهارچوب همین مناسبات است که نقش نویی در جامعه پیدا می‌کند که از نقش او به عنوان رعیت زن متفاوت است. میرزا صالح این نکته را با زبان بی‌زبانی به این صورت بیان می‌کند که در انگلستان زنان در کنار مردان به کارهای گوناگون اشتغال دارند: «بیشتر دختران و زنان در فروش اجناس مشغول هستند» (همان، ۲۸۷). او می‌بیند که شهروند باید تعلیم داده و تربیت شود تا از شایستگی لازم برای شرکت در سرنوشت خود و کشورش برخوردار شود. او به همین دلیل به «انتشار علوم و کتاب و تصانیف در انگلند خصوصاً در لندن» (همان، ۳۱۳). توجه خاص دارد و دچار این توهم باطل می‌شود که اگر ایرانی‌ها در محیط اجتماعی کاملاً متفاوت به این گونه تعلیم داده و تربیت شوند، شهروند می‌شوند، فکری که بیشتر ایرانیان مسافر اروپا داشتند و ناکام شدند. همین فکر انگیزه او در آوردن صنعت چاپ و انتشار روزنامه برای نخستین بار در ایران بود که نتیجه آن دیده شد. تأمین رفاه شهروندان یکی از عرصه‌هایی بود که دولت شهروندان در تمایز با حاکم رعایا در آن درگیر بود. این وظیفه دولت در جامعه شهروندی سبب کنجکاوی مسافران ایرانی اروپا شد. دولت شهروندی و حاکم منتخب موظف به خدمت به شهروندان و کوشش برای فراهم آوردن رفاه عمومی آنها است. خدمتگزاری دولت در این چهارچوب وظیفه است و نه صفت عالی او؛ بنابراین ما با دو بینش از وظایف دولت روبه‌رو هستیم. در جامعه رعایا رعیت موظف و مکلف به خدمت به دولت و تبلور شخصی آن یعنی حاکم مستبد است، بنابراین اگر کسی از طبقه حاکم استثنائاً در کنار خدمتگزاری به رهبر مستبد و رئیس رعایا، گوشه چشمی هم به رعایا و رفاه آنها داشته باشد، قهرمان و حتی «قهرمان ملی» می‌شود.

برنامه‌هایی که به امیر کبیر نسبت داده می‌شود، در صورت تحقق و در نهایت چیزی بیشتر از برنامه انتخاباتی دولت‌های معمولی در غرب نیست. یکی برایش شعر می‌گوید، آن یکی داستان می‌نویسد، سومی تاریخ موافقان و موانع تراشی معاندان را قلمی می‌کند و این می‌شود تاریخ‌نویسی در جامعه سنت بازتابی.

مسافران ایرانی از جمله میرزا صالح این تمایز وظیفه دولت را می‌دیدند و نقش دولت در جامعه شهروندی و کوشش دولت برای تأمین رفاه شهروندان چون تأسیس بیمارستان، تأسیس پست، ایجاد مدارس را می‌ستودند. میرزا صالح بیمارستان را مرکزی می‌داند که از آن‌ها «بوی آدمیت و نیک‌ذاتی و خیرخواهی و مروت» (میرزا صالح شیرازی، ۱۳۴۷: ۳۱۲، ۲۸۷) می‌آید. از این بهتر نمی‌توان مبانی نظری مکتب اصالت انسان را دست کم به صورت آرمانی در چهار کلمه «آدمیت»، «نیک‌ذاتی»، «خیرخواهی» و «مروت» تعریف کرد. او در همین راستا به عملکرد پست توجه می‌کند، شیوهٔ مراسلات پستی را ستایش می‌کند، چون در آن وسیله‌ای در خدمت مردم می‌بیند و از همین فرصت بهره می‌گیرد و فرصتی هم برای به صحرای کربلا زدن پیدا می‌کند: «مخترع حمل و نقل مراسلات مصحوب کوچ کیخسرو بزرگ پادشاه ایران بوده» (همان، ۳۰۱) است.

میرزا صالح شیفتهٔ نظام اجتماعی و سیاسی انگلیس است، لیکن به سیاست خارجی آنها بدبین است. او نیز نظر کلی بسیاری از ایرانی‌ها را دارد و درک او از دیپلماسی همان درک شناخته شده است. سیاست خارجی انگلیس را فرصت طلبانه می‌داند و می‌گوید ایران تا آن اندازه برای انگلیس اهمیت دارد که نقشی در مبارزه این کشور علیه روسیه و فرانسه داشته باشد؛ بنابراین او نیز چون میرزا ابوالحسن خان و میرزا محمدهادی علوی شیرازی شکست ناپلئون را به زیان منافع ملی ایران می‌داند: «از همه چیزها مشکل‌ترین کار ما اینکه بالفعل ناپالیان را گرفته و محبوس نموده و احتیاجی که سابقاً آن دولت را به دولت ایران بوده رفع شده است» (همان: ۱۶۹).

۲-۳. مردم انگلیس

تکبر و خودخواهی از ویژگی‌های انگلیسی‌ها است. او برای اثبات ادعای خود می‌گوید که انگلیسی‌های سلاح‌هایی را که از اسپانیا غنیمت گرفته‌اند، در موزه‌ای به نمایش گذاشته‌اند تا اسپانیایی‌ها را تحقیر و خود را تکبیر کنند: «تکبر اهالی انگریز و خودبینی آن‌ها نام اوطاق (اطاق) مزبور اسپانش ارمری گذارده‌اند یعنی اسلحه اسپانیا» (همان، ۳۰۵). انگلیسی‌ها فرصت‌طلبی نیز هستند. او برای اثبات ادعای خود برخورد مهمان‌دار آنها «کرنل داری» را در هنگام ورود آن‌ها به لندن مثال می‌آورد:

نمی‌دانم مقصود کرنل داری این بود که اخلاقی کرده که ما بدیدن سرکور اوزلی نرویم و باینکه بقاعده کلی کمون [رسم] ابن الوقتی ظهور کرده و ما هم بالفعل در نظر به جز زحمت و تصدیح چیزی نداریم. خلاصه بنده را اعتقاد آن است که اگر بتوانم درصدد زحمت سرکور اوزلی برنیایم. (همان، ۱۶۶)

سومین ویژگی انگلیسی‌ها به گمان او سود طلبی آن‌ها است. به گفته او این نکته را برای آن می‌آورد که هم‌وطنان: «همه اهالی این ولایت را مردمانی درست ندانند.» انگلیس‌ها صفات مثبت نیز دارند. از شیوه نهار خوردن آنها تعریف می‌کند: «بنده هر وقت با اهالی آن ولا [ولایت] نهار کردم، لذت از عمر خود بردم. همه با یکدیگر در نهایت ادب و مذاق‌گویی بودند» (همان، ۳۳۹). نکته بسیار جالب اظهار نظر او درباره لباس پوشیدن بانوان انگلیسی است. این اظهار نظر نشان از آن ویژگی است که میرزا صالح را از بسیاری از مسافران هم‌وطن او در این عصر متمایز می‌کند: «و دختران زنان هم لباسی در نهایت لطافت در بر کرده، دست‌ها الی شانه آن‌ها باز است» (همان: ۳۴۰). او درجایی دیگر یک‌بار دیگر درباره لباس بانوان در انگلستان قضاوت می‌کند: «لباس زنان انگلند بهترین لباس کل دنیا است» (همان، ۳۴۶). این قضاوت بدون شک کلی و ذهنی است، اما نشان از شخصیت میرزا صالح دارد که در جاهای دیگر این سفرنامه نیز دیده می‌شود. میرزا صالح مرد سعه صدر است. انسانی که برای انسان‌های دیگر حق حیات قائل است؛ انسانی که توانایی دیدن و شنیدن دارد. او به هم‌وطنان خود می‌آموزد که پوشش بانوان ارتباط چندانی به «اعمال شنیعه» ندارد: «بینی بین الله کمتر از زنان انگریزی مرتکب اعمال شنیعه می‌شوند و اگر فرضاً کسی مرتکب شود و کسی اطلاع به هم رساند رسوا و بدنام بلکه مبالغ کلی جریمه به مرد و زن می‌کنند» (همان، ۳۴۶).

۲-۴. ایرانی‌ها در سفرنامه او

میرزا صالح قصد ندارد آشکارا درباره ایرانی‌ها قضاوت کند؛ اما اینجا و آنجا مطالبی می‌نویسد که به صورتی نقد رفتار، کردار و تصورات هم‌وطنان خویش است. نخستین استنباطی که می‌توان از نوشته او درباره ایرانی‌ها کرد، غرض‌ورزی، حسادت، تنگ‌نظری و پیچانیدن این امور در زورق خیرخواهی است. انتخاب او برای همراهی محصلین سبب حسادت اطرافیان می‌شود؛ اما آنها غرض خود را زیرپوشش خیرخواهی پنهان می‌کنند. آنها میرزا صالح را نصیحت می‌کنند که نایستی به سرزمین کفر سفر می‌کرد:

مرخصی حاصل و مراجعت به منزل کرده، همه دوستان در سرزنش برخاسته، جرئت نمی‌کنم یک نفر از دوستان را ببینم همه توبیخ و سرزنش می‌زنند. اگر چاره داشتم مطلقاً خود را به احدی نمی‌نمودم یا من خیال

باطل کرده‌ام یا مردم را وسعت خیال تنگ و به فکر من نمی‌رسد. دلم از سینه به تنگ و با بخت خود در جنگم.

دو نکته را بایستی در اینجا در نظر داشت: اول اینکه بخل، حسادت، تنگ‌نظری و صفات انسانی دیگر در زمره مقولات روانی هستند، اما نبایستی عامل اجتماعی را نیز نادیده گرفت. در جوامعی که فردیت رشد کرده است و موفقیت شکل‌های گوناگون و فردی دارد، از امکان بروز چنین ویژگی‌هایی کاسته می‌شود. چنین زمینه اجتماعی در چند نسل بر روان انسان‌ها نیز تأثیر می‌گذرد، از این روی در چنین جوامعی تعامل انسان‌ها همراه با تساهل، تسامح و بردباری بیشتر است. چنین جوامعی را این روزها «جامعه باز» می‌گویند. در جوامعی که فردیت امکان بروز ندارد، خصوصیت‌های فردی سرکوب و به شکل حرکات نامعقول و غیرمعمول فردی ظاهر می‌شود. ظهور همین ناهنجاری‌ها سبب بروز حسادت، تنگ‌نظری و صفات مشابه در شکل افراطی آن می‌شود. ارزش‌های اخلاقی پیش سرمایه‌داری که همواره به زیور توجی‌ها مذهب‌آراسته است، عنصر اصلی تعیین‌کننده فکر، نگرش و رفتار می‌شود، طور که این صفات در زورق ارزش‌های اخلاقی محتوای بیشتر هنجارهای رفتاری را می‌سازند. امکان اینکه حسادت، تنگ‌نظری، بخل و صفات مشابه خیرخواهی و یا دروغ یا راست‌نامیده شود، در چنین جوامعی ممکن است. سختی ادامه حیات خرده‌فرهنگ در چنین جوامعی سبب شده است تا اقلیت صاحب ارزش‌های متفاوت مجبور به تقیه شود، به طوری که عنصرهای اصلی فرهنگ اقلیت به سختی می‌تواند تظاهر بیرونی داشته باشد.

میرزا صالح به همین دلیل افرادی که او را از سفر فرنگ بر حذر می‌دارند و او را به خاطر پذیرش چنین سفری سرزنش می‌کنند کسانی می‌داند که به دروغ تظاهر به خیرخواهی او می‌کنند. آنها خود نیز می‌دانند که دروغ می‌گویند و خیرخواهی ظاهری آن‌ها برای میرزا صالح آشکار است. برخی از آن‌ها میل دارند به جای میرزا صالح به فرنگ فرستاده شوند اما از آنجا که امکان شرکت آن‌ها در یک رقابت سالم ممکن نیست و می‌بینند که صعود و سقوط اجتماعی افراد بستگی به اتفاق و بخت دارد، بنابراین خود را مجبور می‌بینند، از راه‌های غیر مشروع وارد شوند.

نکته دومی که در این قول نهفته است، عدم پذیرش عمومی مسافرت به دیار فرنگ در آن عصر است. میرزا حسن فسائی در فارس‌نامه ناصری می‌نویسد: «..چون حکایت سفر فرنگستان در گوش اهل ایران غریب می‌نمود کسی اقدام در این مسافرت نکرد تا قرعه این کار را نام حاجی میرزا ابوالحسن خان گفتند» (فسائی، ج ۱، ۱۳۶۷: ۶۹۹). وقتی سفر به دیار فرنگ پذیرش نداشته باشد، می‌توان تصور کرد که هواداران ایرانی مناسبات غربی در قرن

نوزدهم با چه دشواری‌هایی برای پذیرش این مناسبات در ایران روبه‌رو بوده‌اند، وضعیتی که بیشتر آن‌ها را تا مرز افسردگی پیش می‌برد. ادامه داستان را می‌توان حدس زد. زمانی که دوستان موفق نشدند او را از سفر اروپا بازدارند، شروع به ساختن داستان درباره خوش گذرانی‌ها و ولگردی‌های او در لندن و قصد او برای «ایلچی‌گری» [سفیر شدن] ایران در انگلستان کردند:

الحق عامه مردمان ولایت ما هر چه شنوند بدون این که به میزان خرد سنجیده اولاً خیال کنند، آیا چه کس شهرت را پیرامون دیگری می‌دهد و ثانیاً غرض او چه چیز است و ثالثاً خود شاهد چه خود طبع و مدرک و رفتار و کردار (بوده‌اند) و قطع نظر از این گونه خیالات نموده، به محض این که شنوند من مایل به ایلچی‌بودن هستم و می‌خواهم به هیچ خود را ایلچی کنم، مردم باور می‌کنند. (همان، ۳۴۶)

او می‌نویسد برخی گزارش‌های او به ایران را «ایلچی دولت علیه ایران» در روسیه که احتمال دارد منظور او میرزا ابوالحسن خان ایلچی باشد، به انگلستان باز پس و به سر گوراوولی می‌رسانیده است: «برخی از نوشتجات بنده به پطرپورغ رفته و از آنجا ایلچی دولت علیه ایران در میان تعلیقه خود ملفوف و به نزد سر گور اوولی فرستاده. بنده استاد محمدعلی را به خانه سرگور اوولی فرستاده که نوشتجات مزبور را آورده» (همان، ۱۷۱). معنی این کار معلوم نیست. اگر منظور از پس فرستادن گزارش‌های او به لندن برای سرگور اوولی، خوش‌خدمتی «ایلچی دولت علیه ایران» برای سرگور اوولی بوده است، پس چگونه است، میرزا صالح خود از این امر با خبر و خدمت کار خود را برای گرفت «نوشتجات» نزد سرگور اوولی می‌فرستاده است؟

میرزا صالح در یک مورد دیگر درباره ایرانی‌ها نیز اظهارنظر می‌کند و آن‌هم جنبه انتقادی دارد. او در قفقاز به حضور یکی از سرداران ایرانی شرفیاب می‌شود. از آنجا که صاحب‌منصب قبلی که او خدمتش «شرفیاب» شده بود، اجازه نشستن در حضور خود را به او داده و میرزا صالح را بدعادت کرده بود، میرزا صالح «طمع» نشستن در حضور «سردار» بعدی را نیز کرده بود؛ اما بلافاصله سردار او را در جای خود می‌نشانند:

مرا به خاطر چنین رسید که چون امیر خان سردار بنده را اذن به نشستن در مجلس خود داده شاید بندگان سردار هم بهمان طریق بنده را مورد مراحم و تفقدات فرموده در هنگام ورود به دیوانخانه سردار خیال خام از دماغ بنده بیرون رفت. (همان، ۵۵)

۲-۵. خود زندگی نامه

میرزا صالح خود را «فقیر حقیر بی‌بضاعت کم استطاعت بادیه گرد وادی گمنامی» فرزند حاج باقر خان شیرازی معرفی کرده است (همان، ۴۴). میرزا صالح انسان باز با سعه صدر و آماده برای پذیرش نو بود. او به وطنش و دستگاه حکومت قاجار متعهد بود و کوشش

داشت به خاطر آبروی دستگاه حکومتی ظاهری آراسته داشته باشد. این تلاش کار دست او داد. میرزا صالح برای موهای خود رنگ از ایران همراه آورده بود. او روزی به حمام رفت تا رنگ بگذارد، در حمام مشاهده کرد: «استاد حمامی به کرات داخل حمام گردیده پای بر زمین می‌زند و ناله و زاری می‌کند. بعد از استفسار معلوم شد که سنگ‌های مرمر او را به کلی رنگین و خراب کرده‌ام» (همان، ۱۶۵). میرزا صالح با پرداخت پول خسارت حمامی را جبران کرد و «آبروی» ولیعهد ایران را نجات داد. یک‌بار دیگر نیز آبروی ولیعهد ایران را خرید و آن هنگامی بود که در انگلستان دچار بی‌پولی شد. به او پیشنهاد شد، به دختری تدریس زبان فارسی کند و وجهی در مقابل دریافت نماید:

من گفتم اگر دختر پادشاه هر درسی را یک‌صد تومان به بنده دهد درس نخواهم داد. در این ولایت شهرتی یافته است که ولیعهد دولت ایران، آدمی چند به این ولایت فرستاده است که تحصیل علم کرده، مراجعت کنند؛ که راضی خواهد بود که در میانه مردم شهرت یابد که نوکران پادشاه ایران از غایت احتیاج بنا را به تعلیم گذارده‌اند. (همان، ۱۷۳)

این روحیه را باید در برابر روحیه پاک‌دینی و سرمایه‌داری حاکم در انگلستان این عصر قرار داد تا تفاوت اندیشه میرزا صالح و مهمانداران او بر ما روشن شود. میرزا صالح برای حفظ «آبروی» ولیعهد ایران از تدریس خودداری کرد، لیکن در برابر وسوسه خناس پایداری نکرد، ریش خود را برخلاف توصیه ولیعهد تراشد و لباس فرنگی پوشید:

کرنل داری را گفتگو اینکه بنده لباس انگریز پوشیده باشم بنده قبول نمی‌کردم، به علت اینکه در هر جا تحصیل با لباس ایرانی می‌توانستم کرد... و نیز نواب والا روحی فداه [عباس میرزا] به لفظ مبارک فرموده بودند که تغییر لباس مکن. چون قونول‌خان، سعی بلیغی در تعبیر لباس بنده داشت در کرایدن محاسبات مردم را طی کرده و ریش را تراشیده، لباس انگریزی در بر کرده و ملاحظه عادت و قاعده را نکرده، اگر ریش است قطع نظر از قاعده و عادت مشتی پشم است، چهار ماه نتراشی باز بلند خواهد شد و همچنین مقید به لباس ایران بودن را نیز از عقل دور دانستم. (همان، ۱۸۱)

میرزا صالح به اسلام پایبند بود. در بازگشت وقتی مناره‌های مساجد استانبول را از دور دید، منقلب شد: «خانه‌های بسیاری و چند مناره که علامات مساجد مسلمانان است، ظاهر است. رقت قلبی به همه دست داد و سجدهات شکر باری را بجای آورد که بعد از سال‌ها به جایی رسیدند که بانگ مسلمانی و علامت اسلام را دیده‌اند» (همان، ۴۰۲). میرزا صالح همچون بسیاری نه تنها به اسلام پایبند بود، بلکه اسلام را بهترین ادیان می‌دانست و ادیان دیگر را در مقایسه با اسلام حقیر می‌شمرد؛ برای مثال کشیشی پاره‌سنگی تقدیس شده به او می‌دهد. این عمل سبب انبساط خاطر او می‌شود: «بنده سنگ پاره مزبوره را گرفته به غلام خود، مبارک دادم و به لفظ فارسی گفتم در وقتی که بیرون روی آن را به دور انداز. سایر

رفقا را خنده دست داده و بنده را انفعالی دست داد و کشیش مذبور یافت که ما بی اعتقادیم و استهزاء می کنیم» (همان: ۳۹۸). میرزا صالح روحی دو پاره دارد. او در راه بازگشت از دیدن مناره‌های مساجد استانبول منقلب شد، اما چند ماه قبل نیز در هنگام ترک لندن منقلب و پریشان بود: «روز جمعه ۲۳ شهر جولایی (۱۸۱۹)...بالجمله با دل‌مغشوش و خاطرپریشان اسباب خود را در کشتی کوچکی گذارده و خود در آن نشسته، از رود تمز عبور کرده، سه ساعت و نیم از ظهر گذشته وارد به کشتی خود گردیده» (همان: ۳۸۶). او با خود هدیه‌ای برای ملت ایران به ارمغان آورد. هدیه‌ای که تاکنون به همان نسبت که در خدمت روشنگری بوده، از آن برای نشر جهل و نادانی بهره گرفته شده است: «با خود اندیشه نمودم که به جز تحصیل اگر توانم چیزی از اینولا [این ولایت] به ایران برم که به کار دولت علیه آید، شاید خوب باشد و مدت‌ها بود که خیال بردن چاپ و صنعت باسمه در سر من افتاده بود» (همان: ۳۷۵).

۳. نتیجه‌گیری

میرزا صالح و سفرنامه او از سه جهت اهمیت دارد: اول اینکه او برای تحصیل به انگلستان فرستاده شد و یکی از پیش‌قراولان به قوی مینوی «اولین کاروان معرفت» بود که از آن عصر تاکنون راهی اروپا شده‌اند. روحیه و تجارب او نمونه‌ای از روحیه و تجارب این گروه اجتماعی است. میرزا صالح با دیدن وضعیت در اروپا متأثر شد، مناسبات موجود در اروپا را با وضعیت کشور خود مقایسه و آرزوی سعادت و پیشرفت وطن کرد. این وطن‌دوستی بازتابی یکی از خصوصیات ویژه جامعه سنت‌گرایی بازتابی است و با نوع خاصی از آگاهی همراه است. آگاهی ملی در همان حال انزجار از وضعیت موجود تا حد تنفر از خود و کشور. میرزا صالح در این احساس دوگانه با بسیاری از هم‌وطنانی شریک است که سرنوشتی مشابه او داشته‌اند. او رفتار، نگرش، ارزش‌ها و هنجارهای غربی را دید و با ارزش‌ها و هنجارهای غالب در ایران مقایسه کرد. حاصل این مقایسه بازتابی تنفر از خود و بعدها آن‌ها بود. میرزا ملکم‌خان و حسن تقی‌زاده پاره دوم جلال آل احمد و علی شریعتی هستند. او دستاورد مثبت غرب را از منفی جدا و درصدد انتقال دستاوردهای علمی و عملی غرب به ایران بود. این انتقال در وضعیت موجود آن زمان غیرممکن بود، پس ناکام ماند و مجبور به تسلیم در برابر وضع موجود شد، پناه به تنهایی و فراموشی برد، درحالی که کسانی چون حاجی بابا افشار تسلیم شراب و افیون شدند.

نظرهای میرزا صالح شباهت با دیدگاه‌های دیگر مسافران ایرانی اروپا در اوایل قرن نوزدهم دارد، اگر از برخی تمایزها صرف‌نظر کنیم. این دومین ویژگی سفرنامه میرزا صالح

است. او به همان اموری می‌پردازد که ما در سفرنامه‌های نوشته‌شده در اوایل این سده دیده‌ایم. در روسیه توجه او معطوف به جمع‌آوری اطلاعات در باره قدرت نظامی روسیه، نقد مالکیت ارضی و نظام بردگی، نقد نظام قضایی و تمجید از انتشار روزنامه، تأسیس بیمارستان، وسایل حمل‌ونقل عمومی و چگونگی رابطه زن و مرد در این کشور است. تحدید قدرت پادشاه، تأکید بر حقوق و آزادی شهروندان، مشارکت شهروندان در سرنوشت خود در انگلستان موضوع‌هایی هستند که او به آنها توجه خاص دارد. درک او از آزادی با درک میرزا ابوالحسن خان ایلچی، میرزا ابوطالب اصفهانی و میرزا محمدهادی علوی شیرازی فرق دارد. میرزا صالح با سیاست خارجی انگلیسی‌ها در ایران مخالف است. انگلیس‌ها را مردمانی خودخواه، فرصت‌طلب و سودجو می‌داند؛ اما شیوه غذا خوردن و پوشش بانوان آنها را ستایش می‌کند. پوشش بانوان را مغایر با عقیف بودن آنها نمی‌داند. میرزا صالح ایران را گرفتار و اسیر و مردم را تنگ‌نظر، حسود، دورو و اسیر جهل و خرافات ارزش‌یابی می‌کند.

سومین ویژگی سفرنامه او بهره‌گیری از نوشتن به‌عنوان ابزاری در خدمت تغییر اجتماعی است، اگرچه نزدیک به نیم‌قرن گذشت تا میرزا ملکم خان به اهمیت فکر سازی در جامعه استبدادی با استفاده از رسانه‌های جدید از قبیل روزنامه پی برد. او معتقد بود که حکومت قانون، تحدید قدرت پادشاه، تقلید و الگوبرداری از صنعت غرب و استقرار نظام اداری آنها تنها راه نجات کشور است. او ضمن نقد عادات و رسوم خرافی مردم، تمایلات اسلامی داشت. روحیه او سنتی بود، روحیه‌ای که در برابر آن روحیه‌ای قرار می‌گیرد که مرتون و ماکس وبر روحیه پروتستانی و پاک‌دینی نامیده‌اند و در بستر چنین ذهنیتی، صنعت، نظام اداری منطقی و عقلی در اروپا قوام یافت.

کتابنامه

- آدمیت، فریدون. (۱۳۲۳). *امیرکبیر و ایران*. تهران: خوارزمی.
- آدمیت، فریدون. (۱۳۴۰). *فکر آزادی و مقدمه نهضت مشروطیت ایران*. تهران: سخن.
- افشار، ایرج. (۱۳۳۰). *تثر فارسی معاصر*. تهران: انتشارات معرفت.
- راسخ، کرامت‌اله. (۱۳۹۱). *فرهنگ جامع جامعه‌شناسی و علوم انسانی، شامل ۵۰۰۰ مدخل با معادل‌های انگلیسی و آلمانی*. جلد اول: الف-ظ. چاپ اول، شیراز: نوید شیراز.
- راسخ، کرامت‌اله. (۱۳۹۱). *فرهنگ جامع جامعه‌شناسی و علوم انسانی، شامل ۵۰۰۰ مدخل با معادل‌های انگلیسی و آلمانی*. جلد دوم: ع-ی. شیراز: نوید شیراز.

- راسخ، کرامت اله (۱۳۸۵). «اندیشه اصلاحات در ایران قرن نوزدهم و انعکاس آن در سفرنامه‌های ایرانیان». *فصلنامه علمی پژوهشی دانشگاه آزاد آشتیان. ویژه علوم سیاسی*. سال اول. شماره ۱، صص ۱۶۰-۱۸۴.
- راسخ، کرامت اله (۱۳۸۲). «دو نگرش درباره اصلاحات در عصر قاجار». *اطلاعات سیاسی-اقتصادی*. سال هیجدهام. شماره ۱۹۵-۱۹۶، صص ۱۶۲-۱۶۶.
- راسخ، کرامت اله (۱۳۸۳) (آذر و دی)، «روشنفکران ایرانی: اراده معطوف به قدرت». *اطلاعات سیاسی-اقتصادی*. سال نوزدهم. شماره ۲۰۸-۲۰۷، صص ۱۶-۲۴.
- شهرستانی، محمدعلی (۱۳۷۸)، «سفرنامه میرزا صالح شیرازی»، *فصلنامه گنجینه اسناد*، شماره ۳۴/۳۳، صص ۵۱-۵۹.
- فسائی (حسینی فسائی)، حسن. (۱۳۸۲). *فارسنامه ناصری*. تصحیح منصور رستگار فسائی. تهران: امیرکبیر.
- مور، برینگتون. (۱۳۶۹). *ریشه‌های اجتماعی دیکتاتوری و دموکراسی، نقش ارباب و دهقان در پیدایش جهان نو*. ترجمه حسین بشیریه. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- میرزا صالح شیرازی. (۱۳۴۷). *سفرنامه*. به کوشش اسماعیل رائین. تهران: روزن.
- میرزا ملکم خان (ناظم الدوله). (۱۳۲۷). *مجموعه آثار میرزا ملکم*. به کوشش محمدمحیط طباطبائی. تهران: کتابخانه دانش.
- مینوی، مجتبی. (۱۳۳۲). «اولین کاروان معرفت». *نیما*. سال ششم. مهر ۱۳۳۲، شماره ۷، صص ۲۷۴-۲۷۸.
- ناتل خانلری، پرویز. (۱۳۸۵). *نخستین کنگره نویسندگان ایران*. به اهتمام نورالدین نوری. چاپ دوم، تهران: اسطوره.
- هابرماس، یورگن. (۱۳۹۲). *دگرگونی ساختاری حوزه عمومی: کاوشی در باب جامعه بورژوازی*. ترجمه جمال محمدی. تهران: نشر افکار.

ب. منابع لاتین

- Alavi, B. (1964), *Geschichte und Entwicklung der modernen persischen Literatur*. Berlin.
- Assmann, A. (1999). *Zeit und Tradition: kulturelle Strategien der Dauer*, Köln: Böhlau.
- Baringer, Franz, (1964). *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*. Leipzig.
- Beck, U. (1993). *Die Erfindung des Politischen*. Frankfurt/M.

- Beck, U. (1996). „Das Zeitalter der Nebenfolgen und die Politisierung der Moderne“, in: *Beck, Ulrich/ Giddens, Anthony/ Lash, Scott, Reflexive Modernisierung, Frankfurt,, Reflexive Modernisierung*, Frankfurt, S. 19-112.
- Beck, U./Giddens A./Lash S. (1996) *Reflexive Modernisierung*. Frankfurt/M.
- Dietmann, K. (2004). *Tradition und Verfahren*, Philosophische Untersuchungen zum Zusammenhang von kultureller Überlieferung und kommunikativer Moralität, Norderstedt: Books on Demand.
- Duda, H. W. (1948). *Vom Kalifat zur Republik*, Wien.
- Fischer Weltgeschichte (1971). *Der Islam II*. Frankfurt(M): Fischer Taschenbuch Verlag, 24-159.
- Fragner, B. (1978). *Persische Memoirenliteratur als Quelle zur neueren Geschichte, Habil. Schr.* Freiburg (Breisgau).
- Greiffenhagen, M. (1986). Das Dilemma des Konservatismus in Deutschland Mit einem neuen Text „Post-histoire?“. Bemerkungen zur Situation des „Neokonservatismus“ aus Anlaß der Taschenbuchausgabe. Frankfurtam(M): Suhrkamp.
- Hammer-Purgstall, J. F. v. (1963).. Band 1-10, Graz. Geschichte des Osmanischen Reiches
- Jaeschke, G.;Pritsch, E. (1955). *Die Tuerkei seit dem Weltkriege*, Geschichtskalender 1918-1928, Berlin :Deutsche Gesellschaft für Islamkunde.
- Pieper, J. (1958). *Über den Begriff der Tradition*, Köln und Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Rasekh, K. (2000). *Das politische Denken der Reformisten im Iran 1811-1906*, Eine Untersuchung über das politische Denken der iranischen Intellektuellen, SPEKTRUM 71. Münster; Hamburg; London: Lit-Verlag.
- Schmalz-Bruns, R. (1995), *Reflexive Demokratie, die demokratische Transformation moderner Politik*, Baden-Baden.
- Shils, E. (1981). *Tridtion*, Chicago:Chicago Press.

-Weber, M. (1980). *Wirtschaft und Gesellschaft, Grundriss der verstehenden Soziologie*, Tübingen.

.

